

Світлана Екало

ВІД ПАРАФІЯЛЬНОЇ ДО ЄДИНОЇ ТРУДОВОЇ ШКОЛИ НА ЧЕРКАЩИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Успішне розв'язання завдань у галузі освіти, які стоять перед нашою державою, неможливе без глибокого аналізу її педагогічної спадщини, адже вивчення історії освіти і педагогічної думки не лише сприяє розширенню педагогічного світогляду, а й допомагає виробленню творчого і конструктивно-критичного ставлення до минулого і сучасних проблем. Останнім часом усе більшу увагу дослідників привертає регіональний аспект становлення науки та просвіти, оскільки, як стверджує Ольга Сухомлинська, «... важливим основоположним принципом регіонального виміру історико-педагогічного процесу є його діалогічність із сьогоденням, що сприяє не лише реконструкції регіонального минулого, а й є мірилом сучасних нових тенденцій і напрямів освітньо-виховного процесу» [5, 43]. Вона наголошує на недостатньому аналізі специфіки, своєрідності Центру України з позицій регіонального підходу.

У цьому контексті цікавим є розгляд особливостей розвитку освіти на Черкащині, якщо взяти до уваги той факт, що допоки немає ґрунтовного аналізу генези педагогічних ідей цього краю, який вирізняється своєю неповторністю, як найдавніше заселена в Європі територія, яка була ядром давньоруської держави, і звідси – носієм національних особливостей.

Загальним положенням розвитку української освіти і науки присвячені праці таких відомих учених у галузі теорії та історії педагогіки, як Г. Жураковський, І. Зязюн, В. Кузь, М. Левківський, О. Любар, М. Стельмахович, О. Сухомлинська, Д. Федоренко та ін. Регіональні особливості Черкаського краю висвітлені у публікаціях М. Бушина, Н. Гудачкової, А. Кузьмінського, В. Лазуренка, А. Лисенко, Н. Побірченко, Г. Суховершко, А. Чабана, В. Чудновського, стан проблеми в окремих містах Черкаської області окреслюється в працях І. Кривошеї, В. Кривошеї, Т. Кузнеця та ін.

Слід зазначити, що регіональні особливості освіти Черкащини на початку ХХ століття не окреслені в науковій літературі з усією повнотою, тому ми вважаємо, що історико-педагогічний експеримент у час стрімкого росту загальної освіти дозволить краще зрозуміти загальні тенденції, які супроводжували перехід освіти на якісно і кількісно новий рівень. Крім того, національні ідеї в

освіті, які особливо гостро прозвучали у цей період, мають багато спільного з сучасним періодом розбудови освіти України як незалежної держави.

Початок ХХ століття характеризувався подальшою колонізацією українських земель, що входили до складу Російської імперії, що не могло не позначитися на освітніх тенденціях. Будь-які політичні події, які відбувалися на теренах Росії, не могли не відлунувати в Україні. Знаходимо відомості, датовані червнем 1904 року про студентів і слухачів Московського університету, яких звинувачували в участі у політичних акціях і секретне розпорядження, розіслане у всі навчальні заклади Київського і Полтавського (до яких на той час входила сучасна Черкащина) навчальних округів, за яким означені особи не можуть бути допущені до педагогічної діяльності чи прийняті до будь-яких вищих навчальних закладів Міністерства народної освіти [6, 30].

Початкові школи Черкащини на початку ХХ століття були у підпорядкуванні різних міністерств та відомств, приватних осіб, окремих організацій. Найбільшу частку обіймали земські, міністерські і церковно-приходські. Більшість чоловічих і жіночих прогімназій і гімназій були підпорядковані Міністерству народної освіти. Проте, незважаючи на різну підпорядкованість, зміст освіти визначався подібними принципами з акцентами на православ'я, самодержавство, станову і класову нерівність. Значна кількість дітей не могла навчатися у школі, оскільки освітня мережа була нерозвиненою.

Найчастіше школи діяли при церквах. До нас доходить інформація про професійну діяльність учителів-духовників. Саме на цей період припадає вчителювання Марка Грушевського, який народився у селі Худоліївці. Саме тут розпочалася його праця на педагогічній ниві. Згодом, у Суботові, Марко Грушевський узагальнює свої спостереження у праці «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу» [1]. Іван Франко, рецензуючи цю книгу, зазначав: «...отсе пребагата збірка матеріалу про дітей в українському селі, вірування і забобони, гігієна і спосіб виховання, забави й щоденні заняття, становище в родині і в громаді – все це просліджено від перших об'яв вагітності матері, тиждень за тижнем, рік за роком аж до парубоцтва й дівочення» [1, 8].

На жаль, лише незначна кількість учителів мала відповідну професійну підготовку. Для отримання звання учителя початкових училищ було достатньо закінчити чотирикласне училище або пансіон, у кращому випадку гімназію, інститут, учительську або духовну семінарію, а також сплатити три рублі податку. Початкову освіту надавали одно-, двокласні і вищі початкові училища. В однокласних початкових школах діти вивчали закон Божий, церковнослов'янську грамоту, російську мову (граматику, письмо, читання), арифметику, співи. Під час пояснювального читання (метод, який широко застосовувався

при вивченні російської мови) діти отримували елементарні відомості з географії, історії, природознавства. Крім того, серед додаткових предметів зустрічаємо гімнастику, ручну працю і співи. Для прикладу проаналізуємо діяльність Стеблівського двокласного училища Канівського уїзду (на той час Київської губернії) на основі звіту за 1910 рік [7, 114].

Училище діяло у власному приміщенні. У ньому працювало 8 учителів (5 чоловіків і 3 жінки), з яких спеціальну підготовку й освіту мали лише 2, інші мали лише початкову або середню освіту. Кількість учнів за статтю та віросповіданням демонструє таблиця:

Таблиця 1.

Кількість учнів Стеблівського двокласного училища за статтю та віросповіданням [7, 114]

Роки	Загальна к-ть учнів		В тому числі за віросповіданням													
			Православного		Римо-католицького		Вірменського		Інших християнських		Іудейського		Магометанського		Інших нехрист.	
			Хл.	Д.	Хл.	Д.	Хл.	Д.	Хл.	Д.	Хл.	Д.	Хл.	Д.	Хл.	Д.
1910	258	113	247	95		2					11	16				
1911	253	89	242	76	2	2					9	11				

Таблиця демонструє нерівномірність у залученні до початкової освіти хлопчиків і дівчаток, що дозволяє зробити висновок про певну дискримінацію жінок у доступі до навчання. Хоча їхню наполегливість і прагнення знань ілюструє

таблиця кількості учнів, які закінчили курс, де показовою є значно менша кількість дівчат, які вибули до завершення курсу. Взагалі, відсоток тих, хто відсіявся у процесі здобуття навіть елементарної освіти, вражаючий:

Таблиця 2.

Кількість тих, хто завершив курс навчання Стеблівського двокласного училища [7, 114]

Роки	Завершили курс		Вибули до завершення курсу	
	Хл.	Дівч.	Хл.	Дівч.
1909	8	11	15	2
1910	1	2	60	44

Ще у 1861 році у числі перших парафіяльних шкіл у Черкаському повіті була відкрита школа в селі Макіївці. Звичайно, у цій школі не могли навчатися всі діти з різних причин: не було приміщення для школи, бідність населення і

т.ін. Частина учнів навчалася сезонно. Хоч і влітку батьки не всіх дітей пускали до школи – потрібно було допомагати вдома. Значна частина дітей працювала у наймах. Тому й не дивно, що в 1912 році у Макіївській школі навчалася тільки

30 хлопчиків та дівчаток.

В архівах не збереглися прізвища перших учителів Макіївки. Починаючи з 1900 року деякі вчителі відомі. Так, з цього часу розпочав свою педагогічну діяльність Новохатько Яків Маркович, що працював за сумісництвом ще й дяком місцевої Святомиколаївської церкви. Його педагогічна діяльність продовжувалась до 1918 року.

За переказами жителів с. Тернівка, що у Смілянському районі, школа у цьому селі була заснована 1856 році дяком. Пізніше вона була реорганізована у чотирикласну церковно-приходську школу, яка проводила заняття у церкві.

Серед найстаріших закладів гімназійного типу, які збереглися до сьогодні, відновивши свій статус – Уманська міська гімназія, відкрита у 1900 році як жіноча гімназія з 1-3 основними і підготовчим класом. З перших днів роботи вона розміщувалася у власному приміщенні, яке збереглося до наших днів, належить до пам'яток архітектури і належить до місцевої категорії охорони. Приміщення не зазнало змін, реставраційні роботи не проводилися. Будівля належить до типу навчальних закладів з компактним плануванням, коли план приміщення наближається до квадрату, кількість класів невелика, рекреаційна зона розташована в центрі. На початку ХХ століття гімназія вважалася однією з найкращих будівель в Умані.

Початок ХХ століття ознаменувався кампанією, розрахованою на 20 років, спрямованою на запровадження загальної освіти. Це, насамперед, передбачало вивчення стану справ та централізоване прогнозування потреб у навчальних закладах. При прорахунках брався до уваги так званий міністерський або шкільний комплект, тобто навчально-методичне забезпечення, необхідне для підготовки 50 учнів. Такою ж, згідно з вимогами Міністерства народної освіти, була нормована кількість учнів на одного вчителя. При обрахунках шкіл бралися до уваги усі міські, приходські, міністерські, а також церковно-приходські школи.

Офіційно м. Черкаси приєдналося до кампанії у листопаді 1909 року, коли Думою було схвалено запропонований Навчальною комісією план. Проте брак коштів на будівництво і утримання нових шкіл серйозно гальмував процес [8, 35]. А тим часом згідно з вимогами Міністерства народної освіти термін введення загальної освіти скоротився з 20 до 15, а потім до 10 років.

Проте Департамент народної освіти звернувся до Міністерства з проханням продовжити термін, оскільки «...на користь залишення старого терміну введення загальної освіти говорить та обставина, що всі повітові земства Київської губернії, а особливо Черкаське земство, в жодному

разі не можуть порівнюватися з іншими земствами, оскільки Київська губернія знаходиться в особливому становищі через те, що будівництво земських шкіл розпочалося у ній лише з 1904 року, коли було введено Управління справами земського господарства. Цілком природно, що за такий короткий період власного шкільного будівництва Управління справами земського господарства не могло забезпечити усієї потреби в шкільному будівництві, яка виникла, а тому порівнювати Київську губернію з іншими губерніями, де земське шкільне будівництво здійснювалося упродовж 50 років, не доводиться. З огляду на вищесказане для усієї Київської губернії, а в даному випадку для Черкаського повітового земства слід зробити той виняток, який допускається в рідкісних випадках, оскільки особливе становище цілком очевидне» [9, 41].

Згідно з архівною довідкою, «...за проектом необхідно відкрити упродовж 15 років 354 навчальних заклади, причому передбачається протягом перших шести років відкривати по 23 навчальних заклади щорічно, а протягом 9 останніх років – по 24 заклади щорічно. Ці розрахунки здійснювалися Земськими зборами як пропозиція власного шкільного будівництва, а разом з тим було запропоновано вивчити питання про можливість обладнання шкіл у найманих приміщеннях» [9, 41].

Не заперечуючи проти здійснення шкільного будівництва на більш тривалий термін, Міністерство рішуче наполягало на скороченні терміну введення загальної освіти по можливості до 10 років. 10-річний термін був загальним у домовленості з більшістю уїзних відомств і винятки допускалися лише у рідких випадках. Міністерство констатувало, що «...деякі земства, заключивши угоду з Міністерством у 1908 році, до цього часу фактично виконали своє завдання з введення загальної освіти» [9, 41].

Розширення мережі освітніх закладів провадилося такими шляхами:

- активне ведення будівництва нових шкільних приміщень;
- орендування придатних для шкіл приміщень у приватних осіб і організацій;
- фінансування нових шкільних комплектів;
- реорганізація нижчих (одно – і двокласних) початкових шкіл у вищі;
- відкриття при гімназіях паралельних відділень підготовчих I-IV класів;
- введення при нижчих школах вечірніх класів для дорослих, народних читань [10, 2].

Крім того, на Черкащині існувала мережа навчальних закладів професійного спрямування. Назвемо деякі з них: реальне училище, жіноче

ремісничє училище, торгова школа, технічне училище, реміснича школа, учительська семінарія у м. Черкасах, Звенигородське комерційне училище тощо.

Проте жовтневий переворот і всі адміністративні і політичні зміни, яких зазнала Черкащина після нього, внесли свої корективи у справу освіти.

За доби Центральної Ради (8.03.1917 – 30.04.1918) розвиток національної освіти відбувався на основі становлення незалежності української держави. Було відновлено діяльність товариства «Просвіта». Основними принципами, на яких формувалася система освіти України, стали для початкової школи її світській характер, загальність, обов'язковість та безкоштовність; для семирічної школи – загальнодоступність; для системи освіти національних меншин – рівноправність; для приватних навчальних закладів – право на організацію навчання та рівноправне існування з державними школами [4, 263-264].

У червні 1917 р. універсал Центральної Ради проголосив автономію України і створив перший структурний підрозділ для управління системою освіти – Генеральний Секретаріат Освіти. Його діяльність очолював голова дещо раніше створеної Ради Товариства Шкільної Освіти Іван Стешенко.

Центральна Рада розробила структуру управління освітою, відновила діяльність Всеукраїнської вчительської спілки. У сфері розбудови

середньої освіти відбулося розгортання широкої мережі українських шкіл (початкових, середніх та гімназій). У сфері науково-педагогічній – організація Українського Національного Університету (заснований у жовтні 1917 р.), розробка та видання науково-педагогічної та методичної літератури, створення української наукової термінології, українського правопису тощо. У сфері матеріального забезпечення освіти – залучення приватного капіталу, коштів релігійних конфесій та громадських організацій до фінансування навчальних закладів.

Наприклад, у приватних володіннях, де були для того відповідні умови, відкривалися навчальні заклади професійного спрямування. Так, за рішенням Байбузо-Білозерських повітових зборів при Білогірській економії колишньої поміщиці Балалової було відкрито сільськогосподарську школу [11, 22].

Проте не можна не зважати на те, що «...лихі обставини життя в часи війни загальмували справу освіти в Черкаському повіті на протязі трьох літ, коли не було ніякої спроби поступово йти до здійснення сітки загального навчання дітей шкільного зросту на Черкащині. Коли ж минула війна і змінилось довгождане поліпшення життя української держави як самостійної політичної одиниці, разом з тим виникла надзвичайна потреба в невідкладній освіті населення Черкащини» (збережено орфографію оригіналу) [12, 41].

Таблиця 3.

Мережа початкових шкіл Черкаського повіту станом на 1 січня 1918 року [12, 41]

Школи	Станом на 1 січня 1918 року	
	Кількість, од.	Кількість комплектів
Земські одно- і двокласні	35	112
Міністерські одно- і двокласні	24	80
Прийняті від єпархіального відомства одно- і двокласні	91	155
Міністерські вищі	2	3
Всього	152	350

У проведенні заходів, спрямованих на розширення мережі освітніх закладів акценти покладалися на відкриття нових шкіл, розширення існуючих, а також на перетворення нижчих (одно – і двокласних) початкових шкіл у вищі початкові школи. Такі дії вимагали значних зусиль і фінансових затрат, тому наприкінці навчального року вивчалися потреби у створенні нових комплектів у існуючих школах чи відкритті нових шкіл [11, 35]. У Зверненні Відділу вищих по

чаткових шкіл Черкаської повітової народної управи від 7 серпня 1918 року читаємо, що «...народня управа вважала за найкращий тип школи семирічну, як то було висловлено на двох Всеукраїнських учительських з'їздах, тобто двохкласова школа закривалась, а натомість відкривалась семирічна з першими 3-ма підготовчими класами і останніми 4-ма класами вищого типу, в котрих мала бути програма шкіл вищого типу» [11, 38].

Тому наприкінці 1917-18 навчального року простежується збільшення кількості шкіл, що демонструє анкетна картка Черкаської повітової народної управи, надана Комісії зі всенародного навчання для якомога швидшого запровадження загальної освіти [13, 30]. На 294853 чол. населення Черкаського повіту зазначено 33696 дітей шкільного віку (7-10 років), з них у школі навчається 20702 дітей, що становило 60 %, отже 40 % дітей були позбавлені можливості отримати навіть елементарну освіту, яка була досить низького рівня.

До певної міри низька якість освіти пояснювалася викладанням російською мовою, хоча, як стверджував М. Грушевський, «вже в 1905 році комітет міністрів признав, що український народ зі злиднів і темноти своєї не може піднятися через заборони та перешкоди українській мові. А тепер знову наново треба те кожному твердити? Українська мова – не мова, кажуть: до руської подібна, кажуть. Подібна, та не та, – одмінна і різна від руської» [2, 23].

У Добу Гетьманщини (30.04.1918 р. – 15.12.1918 р.) в уряді гетьмана П. Скоропадського питаннями освіти покликане було займатися Міністерство освіти і мистецтва на чолі з проф. М. Василенком. Першочерговими кроками новоствореного міністерства у справі реформування освітньої галузі стали:

- централізація освіти, що досягалась скасуванням відділів освіти для національних меншин, а також шкільних рад у регіонах України;
- поширення мережі приватних навчальних закладів;

- організація навчальних закладів гімназійного типу з українською мовою викладання.

До всіх Повітових управ був розісланий наказ за підписом міністра М. Василенка, за яким слід було «всі предмети в першому класі обов'язково викладати українською мовою, рахуючись, особливо на перших порах, з властивостями складу учнів. Що ж до старших класів, то в них перехід до викладання того чи іншого предмету українською мовою ставити в залежність від фактичної можливості здійснити це. У всякому разі необхідно, щоб на протязі 1918-19 шкільного року у всіх класах велась систематична робота по підготовці до викладу дисциплін українською мовою» [11, 40]. У школах було запроваджено дисципліни українознавчого циклу: українську мову, історію і географію України, що мало допомогти у справі «утворення рідної національної школи». Крім того, «...треба, щоб учили в школі і руської мови», – читаємо у роздумах М. Грушевського, – «і добре вчили, але щоб навчали мовою рідною: тоді діти і всього іншого навчатись скорше і краще, будуть знати руську мову та не будуть мішати не знати по якому своє з руським» [3, 15].

У Добу Директорії (15.12.1918 р. – 5.02.1919 р.) при поновленні Української Народної Республіки Міністерство освіти як основна управлінська одиниця було збережене. Діяльність нового міністра освіти Івана Огієнка характеризують наступні шляхи реформування освітньої галузі: повернення децентралізаційних процесів; розробка програми єдиної української школи (за якою система освіти складалася з

трьох основних етапів: молодша школа (4 роки); старша основна школа (4 роки); колегія (4 роки); затвердження нового правопису української мови; прийняття у січні 1919 р. закону «Про державну українську мову»; співробітництво зі Всеукраїнською вчительською спілкою у справі підготовки кадрів та матеріального забезпечення вчительства.

Крім того, ініціюється розширення мережі шкіл для дорослих, а також майстерень, «...в котрих навчались би необхідних ремесел, як то сапожництва, кузнєцтва, столярства, портняжества і т.п.» [14, 33].

У зверненні Відділу народної освіти м. Золотоноша від 7 червня 1919 року йдеться про перетворення старої школи в Єдину трудову школу. У загальних рисах ця реформа зводиться до того, що «...вся система нормальних шкіл від дитячого садочка до університету являтимуть одну школу, одну неперервну систему. Це означає, що всі діти мають вступати в один і той же тип школи і починати свою освіту однаково, що всі вони мають право підійматися до найвищих щаблів. Це зовсім не означає, що школа перетвориться в майстерню, з якої виходитимуть майстри того чи іншого ремесла. Нова школа має давати навички в усіх сферах соціального життя. Потрібно, щоб учень вийшов зі свого пасивного становища, коли він сприймав лише зовнішню форму знань, не заглиблюючись... Нова школа вселить радість в душі учнів, оскільки вони переконаються, що самі творять, а не «зазубрюють» те, що пережито і обдумане іншими. Ціль нової трудової школи полягає в тому, щоб вселити в учнівські душі радість усвідомлення власної творчості» [15, 1].

Часто школа не встигала відреагувати на постульовані установки. Захоплюючись проблемами відродження українства і пробудження національної свідомості населення України, уряд не спромігся розв'язати нагальні соціальні проблеми та вказати реальні шляхи запровадження основних положень в життя. Проте, беззаперечно, за кілька десятків років освітня мережа зробила значний прорив, стала доступнішою навіть у найвіддаленіших провінційних куточках.

Звісно, в нашому випадку йдеться про початкову освіту з перспективою переростання в семирічну. Ще не одне десятиліття мало минути перш ніж на Черкащині з'явилися перші заклади вищої освіти, які дозволили самореалізуватися її видатним синам, перетворилися на осередки науки і культури.

Ми лише окреслили основні віхи, які пройшла школа нашого регіону, зробивши спробу продемонструвати ті модифікації, яких вона зазнала. Подальших досліджень вимагають методи навчання, структура та адміністрування системи освіти, доробок видатних особистостей, які зробили внесок у розвиток освіти і педагогічної думки регіону та країни в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Грушевський Марко. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – Львів: Наукове товариство імені Тараса Шевченка, 1906-07. – 236 с.
2. Грушевський М. Колишня освіта і теперішня темнота // Про українську мову і українську школу. – К.: Веселка, 1991. – С. 23-25.
3. Грушевський М. Шкільна мова // Про українську мову і українську школу. – К.: Веселка, 1991. – С. 15-16.
4. Левківський М.В. Історія педагогіки: Підручник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2003. – 360 с.
5. Сухомлинська О.В. Історико-педагогічний процес в Україні: регіональний вимір // Шлях освіти. – 2007. – № 2. – С. 42-49.
6. Архів Черкаського обласного інституту післядипломної освіти (далі АЧОІПО), Ф. 143. – Оп. 1, спр. 17.
7. АЧОІПО, Ф. 122. – Оп. 1, спр. 7.
8. АЧОІПО, Ф. 8. – Оп. 1, спр. 552.
9. АЧОІПО, Ф. 6. – Оп. 1, спр. 8.
10. АЧОІПО, Ф. 328. – оп. 1, спр. 1.
11. АЧОІПО, Ф. 6. – Оп. 1, спр. 113.
12. АЧОІПО, Ф. 6. – Оп. 1, спр. 13.
13. АЧОІПО, Ф. 6. – Оп. 1, спр. 119.
14. АЧОІПО, Ф. Р – 1721. – оп. 1, спр. 11.
15. АЧОІПО, Ф. Р – 1721. – оп. 1, спр. 1.